

УДК 159.98:34(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-2-15>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

Новицький Олександр Вячеславович,

здобувач наукового ступеня доктора філософії

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0002-3417-6744

У статті досліджено деякі психологічні особливості судового процесу, а саме питання ролі судді, прокурора та захисника у процесах доказування, оцінки доказів, формування внутрішнього переконання судді тощо. Залежно від того, хто досліджує цю тему, адвокат, суддя чи прокурор, результати, методи та цілі у кожній сторони процесу відрізнятимуться, тому і тема є актуальною і дискусійною.

Зазначено, що для виконання головної і вирішальної функції суду – вирішення справи по суті, багато чинників відіграють важливу роль, а саме: чіткий порядок розгляду справи, стадійність судового засідання, активність різних учасників процесу та зовнішні умови, в яких здійснюється правосуддя.

У статті привернуто увагу до того, що у процесі доказування та оцінки доказів кожна із сторін судового процесу має свої цілі. Прокурор та захисник, з метою впливу на результати розгляду справи, допомагають суду вирішити конфлікт по справедливості і з урахуванням інтересів обох сторін у справі. Тому, змагальність сторін у справі є одним із головних принципів правосуддя.

Під час судових дебатів як захисник, так і прокурор, виголошують промови, які є результатом та кульмінацією всього процесу, і саме під час цих промов вони мають можливість застосувати усі свої риторичні та психологічні навички, привернути увагу до сильних аргументів тощо. Важливість судових дебатів підкреслюється у багатьох дослідженнях промов адвокатів та прокурорів, щоб виявити на чому слід акцентувати увагу перед тим, як суддя чи присяжні приймуть рішення у справі.

Також досліджено дискусійні питання щодо участі неповнолітніх у судовому процесі та необхідності їх присутності у залі судового засідання, зважаючи на можливий психологічний вплив судового процесу.

У статті також проведено дослідження оціночного поняття «внутрішнє переконання», яке лише підвищує ймовірність помилки під час здійснення оцінки у процесі доказування.

Ключові слова: судовий процес, психологічні особливості, доказування, оцінка доказів, судові дебати, змагальність, стадійність судового процесу.

Novitskyi Oleksandr. Psychological features of the judicial process

The article examines some psychological features of the judicial process, namely the question of the role of the judge, prosecutor and defense attorney in the processes of proof, evaluation of evidence, formation of the judge's inner conviction, etc. Depending on who is researching this topic, a lawyer, a judge or a prosecutor, the results, methods and goals of each side of the process will differ, which is why the topic is relevant and debatable.

It is noted that many factors play an important role in performing the main and decisive function of the court – deciding the case on its merits, namely: a clear order of consideration of the case, the phasing of the court session, the activity of various participants in the process and the external conditions in which justice is administered.

The article draws attention to the fact that in the process of proving and evaluating evidence, each of the parties to the legal process has its own goals. The prosecutor and defense counsel, with the aim of influencing the results of the case, help the court resolve the conflict fairly and taking into account the interests of both parties in the case. Therefore, the competitiveness of the parties in the case is one of the main principles of justice.

During court debates, both the defense and the prosecutor make speeches that are the result and culmination of the whole process, and it is during these speeches that they have the opportunity to apply all their rhetorical and psychological skills, draw attention to strong arguments, etc. The importance of judicial debate is emphasized in many studies of the speeches of lawyers and prosecutors to reveal what should be emphasized before a judge or jury decides on a case.

Discussion issues regarding the participation of minors in the court process and the need for their presence in the courtroom are also investigated, taking into account the possible psychological impact of the court process.

The article also conducts a study of the evaluative concept of "internal belief", which only increases the probability of making an error during the evaluation in the process of proof.

Key words: judicial process, psychological features, the process of proof, evaluation of evidence, court debates, competitiveness, stagedness of the judicial process.

Вступ

Судовий процес має певні особливості, які впливають із завдань, поставлених перед ним та функцій, які він має виконувати. Суд вирішує різні категорії справ у певному процесуальному порядку саме задля того, щоб розв'язати конфлікт і відновити справедливість.

Діяльність учасників судового процесу детально регламентується законом, який визначає певну процесуальну форму (структуру судового процесу, його стадій, порядку проведення процесуальних дій). Така процесуальна форма є гарантією захисту прав і законних інтересів особи.

Загалом, психологічні особливості процесуальної діяльності суду полягають у тому, що у суді існує чіткий порядок розгляду справ, стадійність здійснення діяльності (стадії судового процесу обмежені часовими інтервалами, розташовуються у логічній послідовності і дозволяють успішно здійснювати судову діяльність), активність різних учасників процесу (адвоката, прокурора, позивача, відповідача та ін.) та зовнішніми умовами, в яких здійснюється правосуддя (зал судового засідання, технічне оснащення процесу, наявність атрибутики тощо).

Матеріали та метод

Слід відмітити, що ця тема належним чином досліджена, матеріали судових рішень доступні онлайн, аналіз судової практики здійснюється Верховним судом України для забезпечення єдиної судової практики на території України, існує багато матеріалів різних науковців, у тому числі дисертаційних досліджень, щодо ролі захисника (адвоката) чи прокурора (їх виступів на судових дебатах) на судовому процесі, стосовно психічного стану судді, цивільного позивача, відповідача, обвинувачуваного, засудженого, присяжних, експертів, участі неповнолітніх у судовому процесі, оцінки доказів та ще багато інших цікавих тем. Наприклад, так як зараз «у тренді» знати свої права, то і тема зловживання правами у судовому засіданні набирає обертів, і відповідно все більше досліджень щодо доброчесності сторін у судовому процесі.

Оскільки питання психологічних особливостей досудового пізнання є мало розкритим, перспективи подальших досліджень вбачаємо у більш ґрунтовному та повному розгляді цієї проблематики в працях сучасних вітчизняних та іноземних дослідників.

Дослідження проведено із застосуванням системи загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання та підходів для вивчення психологічних особливостей судового процесу.

Результати

Тема психологічних особливостей судового процесу є надзвичайно актуальною. Кожен суддя, прокурор, науковець чи адвокат, який займався її дослідженням має свою точку зору щодо кожного із її аспектів. Зрозуміло, що багато питань є дискусійними, і поки що немає однозначно правильного питання до вирішення зазначених проблем.

Чіткий порядок розгляду справ у суді забезпечується тим, що кожна із стадій судового процесу належним чином регламентована, обмежена часовими інтервалами тощо.

Так, центральною стадією кримінального процесу є стадія судового розгляду. У плані психології важливе значення має така частина судового розгляду, як судове слідство, в якій суд за участю підсудного, захисника, потерпілого й обвинувача безпосередньо досліджує докази, зібрані на стадії досудового слідства і пред'явлені суду учасниками судового розгляду або повідомлені самим судом. Під час судового слідства головуєчий, обвинувач, захисник, суддя допитують підсудних, свідків, заслуховують висновок експерта, оглядають речові докази, оголошують протоколи та інші документи [6, с. 82].

Змагальність сторін є основним принципом правосуддя. Вона забезпечується тим, що у судовому процесі як прокурор, так і захисник, мають право надавати свої докази, і допомагати суду оцінити їх. Однак суддя є незалежним, і керується тільки законом і своїм внутрішнім переконанням.

Прокурор, за допомогою зібраних доказів, підтримує обвинувачення у суді. Важливе значення має обвинувальна промова прокурора, де він повинен проявити свої ораторські здібності, і висвітлити вигідним чином його докази та висновки.

Промова обвинувача повинна мати наступальний характер, справляти психологічний вплив і відповідати соціальним очікуванням. Прокурор має переконати суд у правильності пропонуваної ним моделі події злочину й особах, що вчинили його. Промова повинна містити раціональне й емоційне.

Судова трибуна – це засіб виховання громадян. І її виховний вплив адресується не тільки підсудному, але і іншим особам (має загальну і часткову превенцію) [6, с. 85].

Роль захисника у змагальному процесі така ж важлива. Він бере участь у судовому процесі шляхом подання доказів, має свою точку зору щодо їх оцінки у вигідному для сторони захисту світлі, також під час судових дебатів виступає із промовою.

Так як конкретний зміст судових промов не визначається жодним із процесуальних кодексів, то кожен адвокат має свої способи і методи, які залежать від їх психологічних та риторичних навичок. Діяльність багатьох видатних прокурорів та адвокатів ретельно аналізується, особливо їхні промови у судових дебатах, з метою визначення найефективніших методів.

Загалом, щодо змісту самих промов, то залежно від справи, адвокат наголошує на оцінці доказів певним чином, тобто на фактичній стороні справи, або ж якщо доказів недостатньо для доведення вини чи невинуватості, закликає до моральної сторони справи, оцінює свого клієнта певним чином в очах суду. Таким чином, впливає на внутрішнє переконання судді задля захисту свого клієнта.

У психологічному аспекті важливе значення мають також зовнішні умови, в яких відбувається правосуддя (наявність атрибутики, такої як мантія судді, герб та прапор України у залі судового засідання, атмосфера у справі, яка створюється у процесі розгляду справи тощо).

Питання вдосконалення кримінального процесуального законодавства у контексті оцінки доказів набуває все більшої актуальності. Законодавець передбачив у ст. 94 Кримінального процесуального Кодексу (далі – КПК України) ряд оціночних понять, які підлягають тлумаченню: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» [2].

Пізнавальна діяльність суду спрямована на вивчення не тільки доказових фактів, але й джерел їх походження. Більшість цих фактів сприймається судом через свідчення підсудних, свідків, потерпілих та інших людей, що викликає необхідність поглиблено вивчати зазначених осіб. Безпосереднє вивчення особистості в суді має деякі особливості. Досить часто підсудний, а нерідко потерпілий і свідок роблять все, щоби приховати, змінити свої дійсні психічні властивості, якості, прикрасити мотиви поведінки, щоб виглядати перед судом не такими, якими вони є насправді. Однак публічність і відкритий характер розгляду справ, безпосередньо сама обстановка в суді, повторне переживання події злочину потерпілими, свідками, обвинуваченими з найбільшою повнотою розкривають реальні мотиви поведінки зазначених осіб [4, с. 165].

Вважаємо, що справедливо було б говорити про так зване суддівське мислення як про специфічну розумову діяльність особистості, що займається конкретним видом пізнавальної діяльності, яка відрізняється від інших видів людської діяльності. Наприклад, мислення адвоката відрізняється від суддівського мислення цілями, на досягнення яких спрямована вся його професійна діяльність. Адвокат здійснює дії, що не суперечать чинному законодавству, з однією метою, що полягає у формуванні своєї правової позиції як сторони у справі, зборі та представленні суду необхідних, зібраних ним доказів, що обґрунтовують вимоги, представлені в суд. Мислення адвоката як представника сторони у цивільній чи кримінальній справі працює в такому суворо визначеному напрямі: довести обставини, на які він посилається, і переконати суд у законності та обґрунтованості своїх вимог [4, с. 164].

Основною поширеною помилкою у кримінальних справах є лише поверхнева оцінка доказів (можна стверджувати, що «вільна оцінка»), з відступами від дотримання відповідності доказів чотирьом основним вимогам (достатність, достовірність, належність і допустимість). Як наслідок, часто у матеріалах справ не міститься оцінки доказів щодо достовірності, не здійснюється перевірка доказів в рамках оцінки, тому що уповноважені особи покладаються на свою «інтуїцію», якою повністю нівелювали конструкцію «внутрішнього переконання» [1].

Щодо участі неповнолітніх у судовому засіданні, попередня кодифікація вітчизняного кримінального процесуального права містила положення про те, що особи, молодші за шістнадцять років, коли вони не є підсудними, потерпілими або свідками в справі, не допускаються до зали суду (ч. 4 ст. 271 КПК УРСР 1960 р).

Подібне правове регулювання закріплене у ч. 1 ст. 265 КПК Республіки Болгарія [7], ч. 1 ст. 329 КПК Грецької Республіки [13], ч. 2 art. 471 Італійської Республіки [12], ч. 3 ст. 472 КПК Латвійської Республіки [10], § 1 art. 356 КПК Республіки Польща [9], ч. 1 § 201 КПК Чеської Республіки [11], ч. 2 art. 352 КПК Румунії [8], однак з відмінністю у віці особи, яка може бути присутня в залі судового засідання – 18, 17, 16 та 14 років відповідно.

У чинному кримінальному процесуальному законі такі норми відсутні. Очевидно це можна пояснити тим, що така регламентація обмежує дію засади гласності та відкритості судового провадження. Проте наведені положення сприяють охороні особистості неповнолітнього від негативного впливу на нього інформації, яку він може сприйняти, перебуваючи в залі судового засідання. Вікові, психофізичні, соціально-психологічні та інші особливості неповнолітніх вимагають посилення їх правового захисту, зокрема й у сфері здійснення правосуддя. Організм та психіка неповнолітнього знаходяться в динамічній стадії дорослішання (пубертації), коли у нього формуються не тільки фізичні ознаки, але й соціальна реакція на подразники оточуючого його середовища. Не випадково п. 10.3. Пекінських правил приписує сприяти благополуччю неповнолітнього, уникати заподіяння йому шкоди з урахуванням обставин справи [3].

Дослідження під час судового розгляду кримінально-протиправної поведінки обвинуваченого (обвинувачених), яка містить, для прикладу, ознаки жорстокості, садизму, приниження людської гідності, інших аморальних вчинків, може негативно вплинути на ще не сформовану психіку неповнолітнього, присутнього в залі судового засідання. Тому встановлений віковий ценз для перебування в залі судового засідання під час розгляду кримінальних проваджень є гуманним та чинить виховний вплив [5].

Висновки. Психологічні особливості судового процесу мають багато складових, і вплив кожної із них складно виявити чи оцінити, адже вони діють комплексно та одночасно і відіграють важливу роль при здійсненні правосуддя.

Зрозуміло, що належним чином організований судовий процес допомагає судді оцінити докази належним чином (з урахуванням їх належності, допустимості, достовірності та достатності), і це допомагає забезпечити результативність і аргументованість судових рішень.

Всі сторони судового процесу зацікавлені у тому, щоб розгляд справи був справедливим та об'єктивним, а судові рішення аргументованим, зрозумілим та результативним. Тільки тоді можна буде забезпечити його виконання, якщо всі аргументи кожної сторони будуть належним чином оцінені і прийняті до уваги суддею. У такому випадку виконання судового рішення, при розумінні його мотивувальної частини, буде значно ефективнішим. Однак, щоб досягти такого результату всі сторони судового процесу повинні буди добросовісними, виконувати свої обов'язки належним чином та на високому професійному рівні.

Щодо питання наявності оціночних понять у статті 94 КПК України, що лише підвищує ймовірність помилки під час здійснення оцінки у процесі доказування. Формулювання статті 94 КПК у такому вигляді, як «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, ґрунтуючись на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовір-

ності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» допомогло б уникнути вживання оціночного поняття «внутрішнє переконання», і залишити тільки чітко передбачені критерії, на основі яких вищевказані суб'єкти оцінюватимуть докази.

Дискусійним залишається питання про вік, з якого неповнолітніх слід допускати до зали судового засідання. При його вирішенні варто керуватися здобутками таких наук як кримінологія, психологія, педагогіка, медицина. На підставі результатів досліджень, проведених у рамках цих наук, у кримінальному праві було визначено загальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, тобто 16 років. Видається, що він буде оптимальним і для допуску неповнолітніх, які не є учасниками судового процесу, до зали судового засідання.

Література:

1. Баранова Є. В. Оцінка доказів на стадії досудового розслідування: спірні аспекти. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 21–22 травня 2020 року)*. Ч. 2. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/78797/1/Baranova_investigation.pdf (дата звернення 26.06.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 26.06.2024).
3. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення 26.06.2024).
4. Петяк О.В., Руденок А.І., Овод Ю.В. Психологічні особливості судового пізнання. *Соціальна психологія. Юридична психологія. Габітус*. 2021. Випуск 22. С. 162–166.
5. Рафальонт С.Р. Загальні положення судового розгляду кримінального провадження: дис... д-ра філософії за спец. «Право»: 08.081.09. Львів, 2024. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/diss_Rafalont.pdf (дата звернення 26.06.2024).
6. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. Х.: Право, 2006. 160 с.
7. Bulgarian Criminal Procedure Code. URL: <https://lex.bg/bg/laws/law/2135512224> (дата звернення 26.06.2024).
8. Code of Criminal Procedure of Romania. URL: <https://legeaz.net/noul-cod-procedura-penalancpp/art-350> (дата звернення 26.06.2024).
9. Code of Criminal Procedure. Poland. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf> (дата звернення 26.06.2024).
10. Criminal Law of Latvia. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=107820> (дата звернення 26.06.2024).
11. Criminal Procedure of the Czech Republic. URL: <https://businesscenter.podnikatel.cz/pravo/zakony/trestnirad/> (дата звернення 26.06.2024).
12. Italian Code of Criminal Procedure. URL: <https://www.brocardi.it/codice-di-procedurapenale/> (дата звернення 26.06.2024).
13. The Greek Code of Criminal Procedure. URL: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/530491/nomos-4620-2019> (дата звернення 26.06.2024).